

Likovna baština

FINE ARTS
HERITAGE

Dr. sc. Dragan Damjanović

Arhitektura Valpovačkog vlastelinstva u 19. stoljeću

Uvod

Tijekom 19. stoljeća Valpovačko se vlastelinstvo ubrajalo među teritorijem najveće i gospodarski najuspješnije veleposjede u Hrvatskoj. Ne čudi stoga što su valpovački vlastelini u tome razdoblju realizirali kako na teritoriju samoga vlastelinstva tako i izvan njega niz iznimno reprezentativnih rezidencijalnih, javnih, gospodarskih i sakralnih građevina.

Budući da je arhivsko gradivo vlastelinstva velikim dijelom sačuvano, moguće je prilično detaljno pratiti građevinske radove koje je financiralo od nastanka 1721. godine do ukidanja 1945. godine. Kako su, međutim, spisi koji se odnose na graditeljske zahvate iznimno brojni, nije ih bilo moguće detaljno sve pregledati. Nadalje, budući da je ukupan broj građevina koje su pripadale vlastelinstvu bio golem, već 1885. godine radilo se o čak 562 objekta,¹ ovaj tekst predstavlja svojevrsni izbor najreprezentativnijih arhitektonskih realizacija tijekom takozvanog dugog 19. stoljeća, odnosno od posljednjih desetljeća 18. stoljeća do 1918. godine. Tekst se temelji na arhivskoj građi vlastelinstva, pregledu osječkog i slavonskog tiska kraja 19. i početka 20. stoljeća te na do sada objavljenim tekstovima koji su se doticali povijesti ili baštine ovoga veleposjeda.²

U svojih nešto više od dvije stotine godina postojanja Valpovačko je vlastelinstvo često mijenjalo granice, čemu se bar djelomično morao prilagoditi i ovaj tekst. Tako su građevine miholjačkog područja sagrađene prije 1831. godine i izdvajanja posebnog Miholjačkog vlastelinstva uključene u tekst, a kasnije realizacije na tom teritoriju nisu budući da ta dva vlastelinstva više nikada nisu bila administrativno sjedinjena. S druge strane, uključene su važnije građevine kratkoživućeg Bizovačkog vlastelinstva budući da je ono samo od 1892. do 1919. godine bilo izdvojeno iz sastava Valpovačkog vlastelinstva.³ Jednako tako u tekstu se obrađuju građevine vlastelinstva koje su se nalazile izvan njegova teritorija, poput palače u Osijeku ili vlastelinskog podruma u Villányu, u današnjem mađarskom dijelu Baranje.

Kompleks valpovačkog dvorca krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća

Glavna građevina Valpovačkog vlastelinstva, sklop dvorca u Valpovu, može se ubrojiti u najslojevitije te povijesno i povijesno-umjetnički najzanimljivije spomenike Slavonije uopće. Najstariji dio kompleksa predstavlja naime prilično dobro sačuvana srednjovjekovna utvrda, sagrađena nesumnjivo tijekom 15. stoljeća, dok je valpovački posjed bio u vlasništvu obitelji Morović, koja ga je dobila darovnicom od kralja Žigmunda Luksemburškog. Budući da je utvrda korištena i u vrijeme Osmanlija te da nije bila spaljena u vrijeme Velikog turskog rata i uspostavljanja habsburške vlasti nad ovim prostorom krajem 17. stoljeća, iskorištena je i uklopljena u novi vlastelinski sklop.

Najranije razdoblje postosmanske povijesti glavne rezidencije valpovačkih vlastelina najteže je za istraživanje budući da je malo dokumenata iz 18. stoljeća ostalo sačuvano. Naime, na Staru godinu 1802. u dvorcu je izbio veliki požar u kojemu su gotovo u cijelosti uništeni arhiv i stara biblioteka.⁴ Sačuvana dokumentacija pokazuje kako se neposredno nakon što je barun Petar II. Antun Hilleprand von Prandau (1676. – 1767., vlasnik vlastelinstva 1721. – 1767.) dobio od vladara valpovački posjed, već 1722. – 1724., krenulo u prve zahvate na utvrdi koja se počela postupno adaptirati za vlastelinsku rezidenciju te da su radovi povjereni zidarskom paliru Jacobu Hagneru.⁵ Dok su istočno i zapadno krilo srednjovjekovne utvrde čini se samo popravljani, južno je već u prvoj polovici 18. stoljeća temeljito pregrađeno. Naime, na portretu Petra II. Antuna Hillepranda von Prandaua nastalom oko 1750. jasno se može uočiti kako ovo krilo dvorca već tada ima sve odlike koje je zadržalo do danas.⁶ I tada se radilo o dvokatnoj građevini s na glavnom pročelju istaknutim tornjem pravokutnog tlocrta koji je na vrhu zaključen svojevrsnom lanternom kružnoga tlocrta.

Možemo pretpostaviti stoga da se pri obnovi koja je uslijedila nakon velikoga požara 1802. godine poštovala zatečena situacija, odnosno da su

¹ Danhelovsky, A. Die Excellenz Gustav Hilleprand Freiherr von Prandau'schen DomänenValpo und Dolnji-Miholjac in Slavonien. Wien : K. K. Hofbuchhandlung Wilhelm Frick, 1885., str. 287.

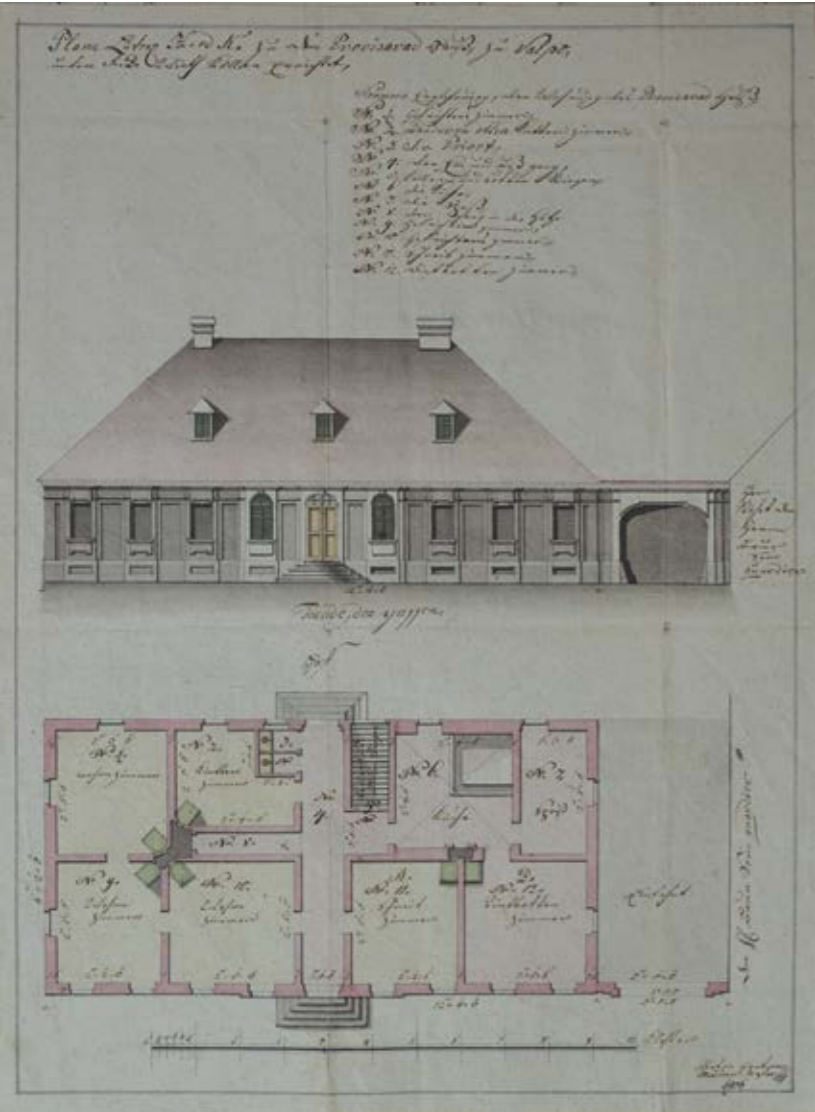
² O značenju obitelji u kulturnoj povijesti Slavonije više u disertaciji: Najcer Sabljak, J. Umjetničke zbirke vlastelinskih obitelji u Slavoniji i Srijemu. Doktorski rad. Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012., str. 40–85.

³ Karaman, I. Valpovačko vlastelinstvo : ekonomsko-historijska analiza. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1962., 89–91.

⁴ Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 12.; U dijelu literature navodi se da je požar izbio 1801. Kuhač, F. K. Valpovo i njegovi gospodari. Zagreb : Tisak dioničke tiskare, 1876., str. 13.

⁵ HR-DAOS-476, kut. br. 181, fasc. XI, br. 292. Perčić, Lj. Valpovačko vlastelinstvo na početku uprave baruna P. A. Hillepranda. Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku 24(2008), str. 75–96.; Paušak, M. Ostavština plemićke obitelji Prandau – Normann. Valpovo : Ustanova za kulturne djelatnosti „Ante Evetović-Miroljub“, Muzej Valpovštine, 2009., str. 5.

⁶ Obad Šćitaroci, M.; Bojanić Obad Šćitaroci, B. Dvorci i perivoji u Slavoniji od Zagreba do Iloka. Zagreb : Šćitaroci, 1998., str. 313. Postoji, dakako, mogućnost da je slika dvorca kasnije dodana portretu.

Sl. 2. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 1. Anton Hartmann, Projekt za provizorsku kuću u Valpovu, 1806.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 2. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Arhitektura Valpovačkog vlastelinstva krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća

Budući da su veći dio 18. stoljeća valpovački vlastelini Petar Antun i Josip Ignjat Hilleprand von Prandau živjeli u svojoj palači u središtu Beča, vlastelinstvom su upravljali razni arendatori pa ne čudi da građevinska aktivnost u tom periodu nije bila iznimno intenzivna. Tek nakon što se 1791. godine barun Josip Ignjat preselio u Valpovo, situacija se počinje mijenjati. On i njegov sin, barun Anton Gustav Hilleprand von Prandau (1807. – 1885., vlasnik vlastelinstva od 1831. godine)¹⁰, realizirat će golem broj građevinskih projekata i ustrojiti vrlo efikasan Građevinski ured. Osim što obnavljaju i opremaju dvorac, podižu i niz gospodarskih, upravnih i školskih zgrada. Konačno, pomažu izdašno i pri gradnji brojnih crkava i kapela te župnih dvorova, što je dijelom proizlazilo i iz zakonske obveze vlastelinstva.

Kao i u drugim dijelovima Monarhije, vlastelinstvo je naime imalo patronatska prava i dužnosti prema većini katoličkih župa na svojemu teritoriju, kojih je 1829. godine bilo ukupno 11.¹¹ Budući da je dio župa pokrivao veći broj mjesta, ukupan broj crkava i kapela bio je daleko veći. Zbog (patronatskih) obveza vlastelinstva da gradi, obnavlja te dijelom oprema katoličke crkve na svojemu području, većinu sakralnih građevina projektirali su inženjeri ili zidarski majstori Građevinskog ureda vlastelinstva ili osječki graditelji koje je vlastelinstvo redovito angažiralo na svojim građevinskim projektima.

Patronatske obveze vlastelinstva nisu postojale spram pravoslavnih parohija na njegovu teritoriju,¹² koje su, međutim, bile malobrojne. Od ukupno 45 sela, koliko je vlastelinstvo brojalo 1786. godine,¹³ u samo četiri pravoslavno je stanovništvo bilo većinsko: Budimcima, Poganovcima, Kapelni i Kućancima, a u jednome, Martincima (Čepinskim), živjelo je izmiješano s katolicima. Usprkos nepostojanju obveze da pomaže gradnju pravoslavnih crkava, vlastelinstvo je redovito, bilo u materijalima bilo oslobođenjem stanovnika od tlake u vrijeme gradnje crkve, pomagalo svoje kmetove pravoslavne vjere. Osobito je zanimljiv slučaj pravoslavne crkve u Kapelni, koja je 1833. godine sagrađena osobnim zauzimanjem udovice baruna Josipa Ignjata, barunice Marije Ane Eleonore rođene Pejačević Virovitičke.¹⁴

O intenzivnoj građevinskoj djelatnosti na području sakralne arhitekture najjasnije svjedoči popis podignutih ili pregrađenih crkava. Od posljednjih desetljeća 18. do sredine 19. stoljeća na teritoriju vlastelinstva podignute su sljedeće katoličke crkve i filijalne kapele: u Črnkovicima (1792.), Podgajcima (1795.), Donjem Miholjcu (završena 1795.), Brođancima (1798.), Rakitovici (1798.), Harkanovcima (1799., proširena 1940.), Bizovcu (1802.), Martincima (1803.), Satnici (1808.), Nardu (1815. – 1817.), Čamagajevcima (1817.), Lacićima (1817.), Marjančancima

iskorišteni svi stari sačuvani zidovi.⁷ Budući da je arhitektonska plastika pročelja južnog krila mogla nastati i u 18. i početkom 19. stoljeća, ne može se jasno utvrditi je li njezin današnji izgled rezultat intervencije nakon požara ili je sačuvana starija dekoracija. Sigurno je da je obnovu dvorca proveo tadašnji valpovački vlastelin, sin Petra Antuna, barun Josip Ignjat Žigmund Hilleprand von Prandau (1758. – 1816., vlasnik vlastelinstva 1767. – 1816.), a vodili su je osječki majstori, zidarski majstor Anton Hartmann i tesarski majstor Mathias Wagner. Niti jedan njihov projekt za ovu građevinu nije se mogao pronaći pa opseg zahvata nije do kraja poznat, no sudeći prema svotama potrošenim na građevinske radove na dvorcu od 1801. do 1810. godine, bio je znatan.⁸

Kompleks dvorca bit će nadograđivan konstantno do kraja 19. stoljeća, o čemu će još biti riječi. Sredinom 1880-ih rezidencija valpovačkih vlastelina sadržavala je ukupno čak 4.031 četvornih metara prostora, a bila je okružena parkom engleskog tipa površine 35 jutara! Unutar kompleksa nalazio se niz građevina: tri staklenika, stan vrtlara, staja i štagalj, prostorija za kola (*Remise*), zgrada za kuhinju i praonicu te razne druge manje zgrade.⁹ Nažalost, velik dio tih objekata nije ostao sačuvan – nestali su ponajviše nakon podržavljenja posjeda 1945. godine.

- ^{Moguće je da arhitektonska plastika pročelja uopće nije stradala u požaru zahvaljujući iznimnoj debljini zidova.}
- ^{Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 64–65.}
- ^{Danhelovsky, A. Nav. djelo, 1885., str. 294–295.}
- ^{Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 11.}
- ^{Sršan S. (ur.) Visitationes Canonicae. Kanonske vizitacije, knjiga III., Valpovačko-miholjačko područje 1730. – 1830. Osijek : Državni arhiv u Osijeku : Biskupija đakovačka i srijemska, 2005., str. XI.}
- ^{Danhelovsky, A. Nav. djelo, 1885., str. 59.}
- ^{Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 5.}
- ^{Danhelovsky, A. Nav. djelo, 1885., str. 45.}

Sl. 1. Anton Hartmann, Projekt za provizorsku kuću u Valpovu, 1806.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 2. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

(temeljito popravljena 1817.), Marijancima (srednjovjekovna crkva iz 15. stoljeća dograđena 1813. ili 1819.), Bocanjevcima (1821.), Šljivoševcima (1794., obnovljena nakon požara 1822.), Beničancima (1824.), Golincima (1825. – 1826.), Zelčimu (1829.), Ivanovcima (1830.), Radikovcima (1834.), Habjanovcima (1837.) i Ladimirevcima (iz 18. stoljeća, obnavljana 1815., završena 1848.).¹⁵ Nadalje, podignute su i četiri pravoslavne crkve: u Martincima (1802.), Kućancima (1827. – 1828.), Kapelni (1833.) i Poganovcima (1843.).¹⁶

Katoličke župe na području vlastelinstva od prestanka osmanske vlasti sve do 1918. godine imale su specifičan administrativni položaj – nalazile su se u sastavu prekodravske Pečuške biskupije, osim triju sela, Čadavice, Moslavine i Šaptinovaca, koja su bila pod upravom Zagrebačke (nad) biskupije.¹⁷ Dijelom zbog stroge kontrole vlastelinskog Građevinskog ureda, a dijelom vjerojatno i stoga što je cijeli teritorij vlastelinstva bio u sastavu Virovitičke županije pa su gradnje na njemu nadzirali županijski mjernici, podređenost Pečuškoj biskupiji nije se previše odrazila na sakralnu arhitekturu ovoga područja. Velike razlike u odnosu na sakralne gradnje na području Zagrebačke ili Đakovačke biskupije u prvoj polovici 19. stoljeća gotovo da i nema. Sve su novopodignute crkve isključivo jednobrodne građevine s tornjem postavljenim ispred glavnog pročelja i oslonjenim na četiri masivna piona – stuba. Gotovo sve karakteriziraju vrlo jednostavno raščlanjena bočna pročelja, uglavnom s pokojom lezenom i istaknutim vijencem, te koncentracija dekoracije ponajviše na zvoniku, odnosno glavnom pročelju. Tip svodova u unutrašnjosti i oblik apsida variraju od primjera do primjera. Tek na nekoliko crkava (u Donjem Miholjcu, Šljivoševcima, Habjanovcima i Poganovcima) nalazimo zanimljiv i rijedak motiv – polukružni prozor u koji je umetnut zidani motiv oblika ćiriličnog slova Ž, koji Anđela Horvat naziva „lunetom na proboj“¹⁸.

U pojedinim su nam slučajevima poznati projektanti kako crkava tako i drugih građevina zahvaljujući sačuvanoj dokumentaciji. Najbolje je dokumentirana gradnja župne crkve u Brođancima (1798.), za koju su sačuvani i projekt i spisi o gradnji¹⁹ (kat. br. 118, DAOS). Projekt crkve potpisuje osječki zidarski majstor Anton Hartmann, a tesarski je majstor Mathias Wagner, koji će pola desetljeća kasnije, kako je već spomenuto, izvoditi i popravke dvorca u Valpovu nakon požara.²⁰ Dokumenti

Sl. 1. Anton Hartmann, Projekt za provizorsku kuću u Valpovu, 1806.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 2. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 3. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 4. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 5. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

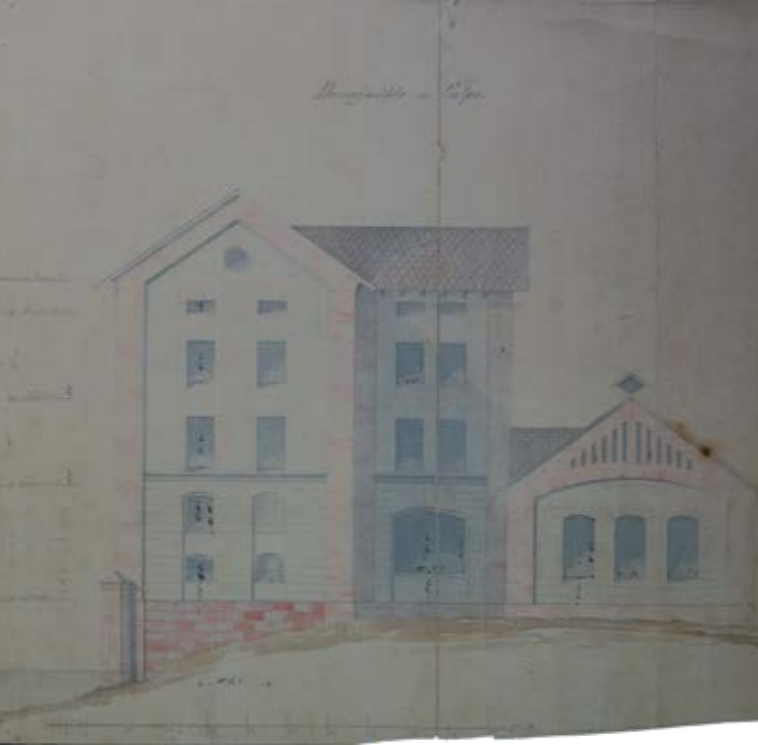
Sl. 6. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 7. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 8. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 9. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 10. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 2. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 3. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 4. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 5. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 6. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 7. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 8. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 9. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 10. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 11. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 12. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 13. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 14. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 15. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 16. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 17. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 18. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 19. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 20. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 21. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 22. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 23. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 24. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

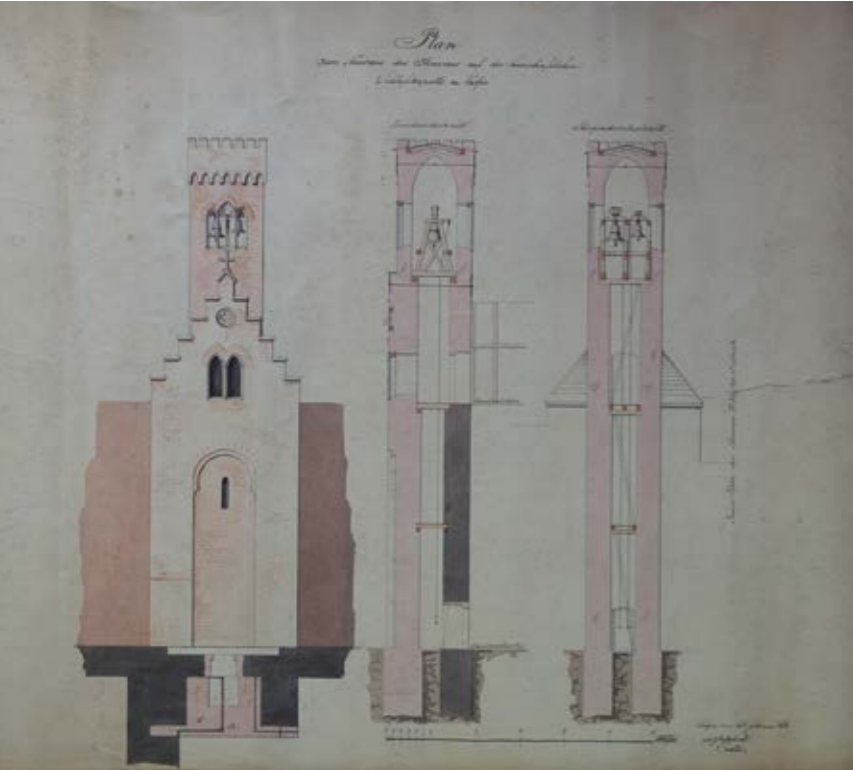
Sl. 25. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 26. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 27. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 28. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 29. Projekt za parni mlin, oko 1865.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

vremena.²⁶ Iznimno visok krov zgrade, gotovo dvostruko viši od zidanoga dijela, kao i prozori na njemu, svjedoče s jedne strane da se taj prostor vjerojatno koristio kao skladišni, a s druge i o bitno drukčijoj klimi, hladnijim zimama s početka 19. stoljeća, zbog čega se visokim nagibom krov trebao osigurati od snijega. Kopfov projekt za podrum u Villányu²⁷ nažalost ne sadrži list s pogledom na pročelje pa nije poznato kako je stilski riješena ova građevina, jedna od najvažnijih nekretnina kojom su valpovački grofovi raspolagali. Kopf je projektant i vlastelinskog riječnog mlina na Karašici iz 1827. godine²⁸ (kat. br. 14, MSO), arhitektonski vrlo jednostavne, no tehnički zahtjevne građevine koja je igrala važnu ulogu u gospodarstvu ovoga veleposjeda u 19. stoljeću.

Tko je sve od građevinarskog osoblja vlastelinstva bio zadužen za izradu projekata nije do kraja jasno. Izvori tek svjedoče da su ih izrađivali, osim zidarskih, i tesarski majstori, poput Georga Seiferta koji je projektirao crkvu u Poganovcima.²⁹ Ustroj graditeljske uprave na vlastelinstvu te imena građevinarskog osoblja i njihove plaće bilo je, međutim, moguće rekonstruirati, i to zahvaljujući isplatnim listama vlastelinstva (*Salarial-Tablelle*), sačuvanim od početka 19. stoljeća (uz nekoliko starijih s kraja 18. stoljeća). U listama s kraja 18. i samoga početka 19. stoljeća evidentirana su samo imena vlastelinskih vrtlara: Georga Stadlera (1786.) i Antona Fusbea (1809.), kojima treba dodati geometra Franju Kremniczkog, koji je, sudeći prema ranijim istraživanjima, 1785. godine izradio promjeru posjeda.³⁰

Od 1811. podaci postaju mnogo detaljniji. Od te godine vlastelinstvo je imalo jednoga inženjera unutar Općeg odjela te po jednog zidarskog i tesarskog majstora koji su pripadali dvorskom osoblju (*Schlosspersonale*).

^[1]
^[2] HR-DAOS-476, kut. br. 56., fasc. II., dosje br. 5844.

^[3] Isto, dosje br. 5736, Vilanyer Ober Haus Gebaude.

^[4] Muzej Slavonije, Povijesna zbirka, br. 368.

^[5] Trifunović, L. (ur.) Klasicizam kod Srba 2 – Građevinarstvo. Beograd : Narodni muzej : Izdavačko preduzeće Prosveta, 1966., str. 440–441.

^[6] Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 51.

^[7] HR-DAOS-476, knjige br. 1004–1028, Salarial-Tablelle 1786., 1809., 1810. –1855.

^[8] Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 42, 73–75.

^[9] Kuhač, F. K. Nav. djelo, 1876., str. 20.

Sl. 3. Hugo Ehrhardt, Projekt za izgradnju neogotičkog tornja i zabata kapele valpovačkog dvorca, 16. 2. 1862.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Sl. 4. Hugo Ehrhardt, Projekt za izgradnju neogotičkog tornja i zabata kapele valpovačkog dvorca, 16. 2. 1862.; HR-DAOS-476, Zbirka projekata

Prvi dokumentirani vlastelinski inženjer bio je Carl Baky (zaposlen od 1. 11. 1811. do 1831., umro 1850.), kojega je naslijedio dugovječni Laurenz Nadoba (zaposlen od 1. 4. 1831. do smrti 1875.). Prvi pak u isplatnim listama zabilježeni zidarski majstor bio je spomenuti Konrad Kopf (zaposlen od 1. 1. 1820. do 3. 4. 1850.), kojega je naslijedio Nikolaus Rauscher (Niklos Rausher) (zaposlen od 25. 4. 1851. do, vjerojatno, 1855.). Prvi tesarski majstor koji se spominje u listama je također već spomenuti Georg Seifert (zaposlen od 1. 1. 1835. do vjerojatno 1855., u mirovini od 1. 11. 1870., umro 31. 3. 1877.), a osim njega pojavljuje se još i ime Jakoba Nersesa (zaposlen od 1. 10. 1852. do vjerojatno 1855.). Od 1855. zamjećuje se promjena u sastavu građevnarskog osoblja na vlastelinstvu, o čemu će kasnije biti više riječi.³¹

Posljednja desetljeća uprave Gustava Prandaua i prodor historicizma u arhitekturu Valpovačkog vlastelinstva (1850. – 1885.)

Kao i u većem dijelu Hrvatske i Slavonije, na području Valpovačkog vlastelinstva nakon gušenja revolucije 1848./1849. godine počinje prodor historijskih stilova u arhitekturu. Vrijeme je to kada već spomenuti barun Gustav Prandau počinje realizaciju niza građevinskih pothvata kako u Valpovu tako i u ostalim mjestima vlastelinstva, dijelom motiviranih i nastojanjima za prilagođavanjem posjeda novim, kapitalističkim uvjetima proizvodnje, odnosno za utemeljenjem novih industrijskih postrojenja, koja su trebala nadoknaditi gubitak prihoda nastao ukidanjem feudalnih davanja i oduzimanjem dijela zemljišta.

Od sredine 1860-ih godina Gustav Prandau počinje tako osnivati niz majura po svojemu posjedu i podizati nove građevine (ekonomije) na njima (Selce, 1864.; Cerovac, 1865.; Vučkovac, 1867.; Jedinac, 1868.), graditi kuće za španove i druge slične građevine,³² od kojih su većina vrlo skromne prizemnice. Nadalje, po vlastelinskim šumama dao je sagraditi lovačke kućice u takozvanom *švicarskom stilu* (u Lipovcu kod Miholjca, Polomu kod Koške, Cretu kod Valpova).³³ Jedna od njih (nažalost bez specifikacije mjesta u kojemu je podignuta), reproducirana je u Koch-Kuhačevoju monografiji o Valpovu. Iz reprodukcije se može jasno uočiti kako se radilo o prizemnoj zgradi izvedenoj u tehnici *Fachwerka*, s drvenim gredama između kojih je ispuna od zidanog materijala. Naziv je *švicarskim kućama* davao njihov drveni, bogato rezbareni trijem, koji, međutim, jednako podsjeća na alpsku arhitekturu kao i na tradicijske gradnje Slavonije i Srijema.

Verzija *švicarskog stila* poslužila je kao polazište i u oblikovanju drvenih dijelova vlastelinske kurije u Bizovcu, koja je uz palaču u Osijeku i

vlastelinski podrum u Villányu ubrajana krajem 19. stoljeća u najvažnije nekretnine vlastelinstva.³⁴ Projekt za nju nije sačuvan, no može se pretpostaviti da je sagrađena ili dograđena nakon što se u nju preselila Gustavova kći Marijana, poslije udaje 1852. godine za grofa Konstantina von Normann-Ehrenfelsa.³⁵

Među najmonumentalnije nove građevine vlastelinstva ubraja se i novi valpovački paromlin, građen 1867. – 1868. godine.³⁶ Sačuvani i izvedeni projekt za danas nepostojeću građevinu, na kojemu nažalost više ne stoji potpis projektanta, pokazuje da se radilo o prostranoj višekatnici s pročeljima oblikovanim od fasadne opeke, široko korištene u industrijskoj arhitekturi 19. stoljeća.

Dio građevinskih pothvata Gustava Prandaua iz toga vremena bio je motiviran čisto estetskim nazorima. Između 1862. i 1869. godine temeljito je tako obnovljen vlastelinski dvorac u Valpovu.³⁷ Što je točno sve obuhvatio taj zahvat nije se moglo s potpunom preciznošću utvrditi. O toj obnovi, međutim, donekle svjedoči sačuvani projekt za romantičarski, pomalo goticizirajući pod jedne od dvorana u dvorcu (kat. br. 114, DAOS). Autor mu je graditelj August Lerch,³⁸ a osim njegova potpisa, na listovima stoji i potpis inženjera Nicolausa Pansippa. Na fotografijama dvorca snimljenima nedugo nakon Drugog svjetskog rata uočava se, nadalje, da je dio dvorana dvorca bio romantičarski oslikan. Dvorac je, konačno, u drugoj polovici 19. stoljeća bio opremljen iznimno reprezentativnim namještajem, a zidovi su bili prenatrpani slikama, grafikama, fotografijama, trofejima i drugim predmetima. Dio namještaja i umjetnina nabavio je Gustav Prandau, a dio njegovi nasljednici. Novinske vijesti otkrivaju tako da je Gustav Normann nabavio 1885. godine garnituru jedne blagovaonicee zajedno sa salonskim ormarom kod stolara Josefa Metzinga te da su ti komadi namještaja bili izvedeni prema projektima Hermana Bolléa.³⁹

Sačuvani projekti svjedoče, nadalje, kako je Gustav Prandau planirao i obnovu dvorske kapele (kat. br. 117, DAOS). Umjesto baroknoga tornja i zabata, planirao je izvesti neogotičke dogradnje koje bi se stilski bolje nadovezale na srednjovjekovne zidine i kulu koje se nalaze u neposrednoj blizini kapele. Romantičarski projekt, koji je u Valpovu u veljači 1862. godine izradio *Bau-Adjunct* Hugo Ehrhardt, pripada skupini najranijih sačuvanih primjera, doduše nerealizirane, regotizacije jednog sakralnog prostora u nas. Od preoblikovanja kapele napsoljetku se odustalo, a Franjo Kuhač ostavio je svjedočanstvo kako je barun odlučio sačuvati i izvorni izgled srednjovjekovnih zidina.⁴⁰

Nedaleko od dvorca podignuti su, nadalje, 1867. godine nova vlastelinska konjušnica te uzgajalište južnog voća,⁴¹ a 1869. godine sagrađen je i prostrani kompleks kupelji, nakon što je otkriveno da je voda iz zdenaca

^[10] Danhelovsky, A. Nav. djelo, 1885., str. 295–297.

^[11] Čuržik, V. Bizovačko i petrijevačko vlastelinstvo (1892. – 1919.). Petrijevački ljetopis 1(1999), str. 44.

^[12] Danhelovsky, A. Nav. djelo, 1885., str. 298.

^[13] Kuhač, F. K. Nav. djelo, 1876., str. 23.

^[14] Lerch će dugo ostati na tome mjestu, čini se sve do sredine 1880-ih, a možda i kasnije. Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 82.

^[15] Ovi su primjerci namještaja bili izloženi na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti. A. S., Der kroatische Pavillon, Agramer Zeitung, br. 117, 23. svibnja 1885., str. 2–4.

^[16] „Obnavljajuć grad nije baron Prandau ipak dirnuo u vanjske stare zidine i u kule, koje još i sad netaknute stoje.“ Kuhač, F. K. Nav. djelo, 1876., str. 23.

^[17] Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 74–75. Ananashaus se spominje još 1846. HR-DAOS-476, kut. br. 590, rationses, 1846., br. 49., cjelina 2, Gaertnerey, Ananashaus Eindeckung.

^[18] Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 80–81.

^[19] Isto, 91–92. Prema Salarial-Tabellama, čini se da Inženjerski ured postoji od 1894. godine.

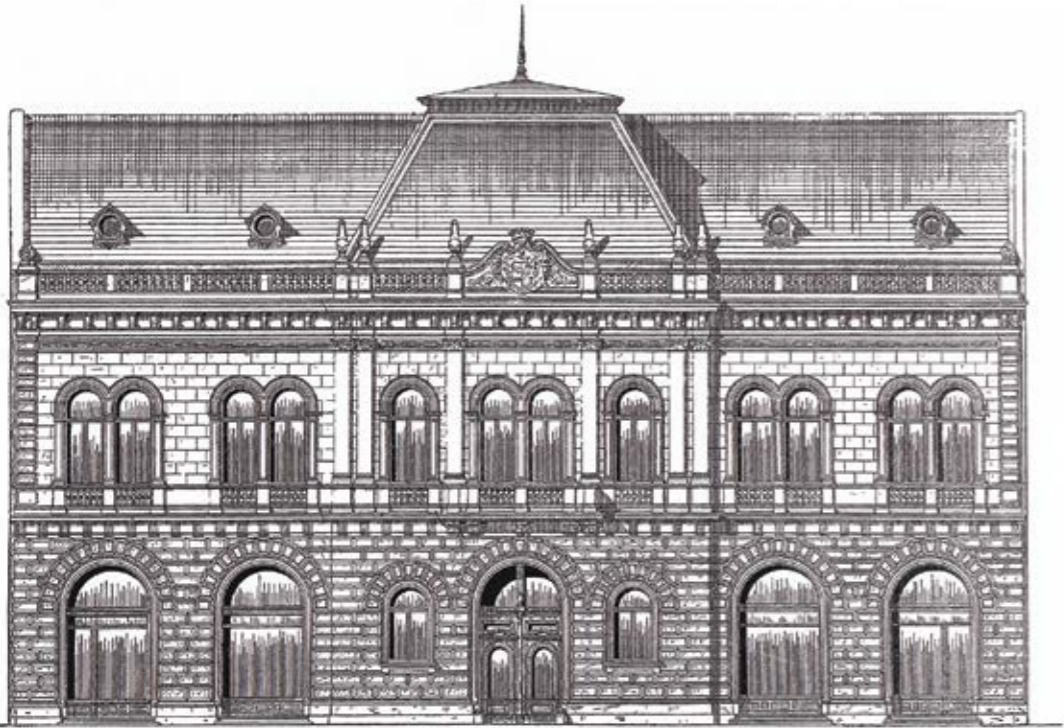
bogata željezom i vrlo ljekovita. Unutar kompleksa nalazila se i plesna dvorana, kuglana i stan za gostioničara. Konačno, sudeći po stilskom rješenju, u to su vrijeme preoblikovane dvije longitudinalne građevine koje su služile kao staje, uz nekadašnje kazalište, koje svojom arhitekturom predstavljaju vrhunski primjer romantičarske neogotike. Iako planovi za ovaj dio kompleksa nisu sačuvani, s obzirom na stilsku srodnost s projektima za restauriranje kapele, gotovo je sigurno da je riječ o radu spomenutoga projektanta, Huga Ehrhardta.

Graditeljski val koji je započeo početkom 1860-ih završit će sredinom 1870-ih godina, vjerojatno zbog velike gospodarske krize koja je zahvatila Europu 1873. godine. U posljednjih deset godina upravljanja imanjem Gustav Prandau više će se usredotočiti na održavanje postojećih građevina negoli na gradnju novih.⁴² Građevinska će aktivnost oživjeti ponovno nakon podjele imanja 1891. godine, kada grof Rudolf Joseph von Normann-Ehrenfels mijenja ustroj vlastelinstva i ubrzo potom formira poseban Inženjerski ured (*Ingenieuramt*).⁴³

Isplatne liste omogućuju da se i za cijeli period od prelaska na kapitalistički sustav upravljanja imanjem do raspada Austro-Ugarske Monarhije (pa i dalje, do ukidanja vlastelinstva) rekonstruira sastav njegova građevinarskog osoblja. Inženjera su tako u trećoj četvrtini 19. stoljeća bila dvojica – uz ranije spomenutog Laurenza Nadobu, zaposlenoga do smrti 1875. godine, vlastelinstvo je angažiralo i Georga Kötza (1. 1. 1859. – 1861./1862.) te Nikolausa Pansippa (1. 7. 1862. – 1869.; tijekom 1869. postaje nadinženjer/*Oberingenieur*). Od kraja 1870-ih ponovno je zaposlen samo jedan inženjer – Vincenz Beer (1879. – 1. 4. 1912.), a nakon njega Franz Červenka (1912. – 1916.; 1919. – ?).

Osim inženjera, Valpovačko je vlastelinstvo i u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća upošljavalo niz drugog građevinarskog osoblja. Nakon 1855. godine zidarski i tesarski majstori rijetko se navode u isplatnim listama. Umjesto njih, uvode se titule voditelja ili pomoćnika Građevinskog ureda. Hugo Ehrhard bio je tako od 1. 11. 1859. do 1868. godine *Bauadjunct* (građevinarski pomoćnik) pri Valpovačkom vlastelinstvu, a potom *Bauamtsadjunct* (pomoćnik Građevinskog ureda) i *Bauamtsleiter* (voditelj Građevinskog ureda) u Donjem Miholjcu (1868. – 1873.). U Valpovu Ehrharda kao *Bauadjunct* nasljeđuje Josef Kugel (9. 11. 1868. – 1. 9. 1869.?), a njega August Lerch (*Bauadjunct* od 1. 9. 1869. do 1874., *Bauamtsleiter* od 1874. do 1892.). Između 1. 1. 1872. i 1877. godine kao *Bauamtsadjunct* radio je i Johann Schmerl.

Pojedine su pozicije u građevinarskoj službi bile privremene. Vincenz Beer radio je tako desetljeće i pol kao drugi geometar (1. 10. 1865. – 1879.), a Josef Khan više od desetljeća kao zidarski palir (1. 12. 1871. – 1882.). Uoči Prvog svjetskog rata uvodi se i služba građevinarskog asistenta

Sl. 4. Josip Vancaš, Projekt za glavno pročelje palače Normann-Ehrenfels, Osijek, 1890. – 1891.; Der Bautechniker, Beč, br. 12, 20. 3. 1896., 209.

(*Bauassistent*) i na to se mjesto imenuje Matija Vincek (1913. – 1914.).⁴⁴

Među građevinarskim osobljem najduži je staž imao Vincenz Beer – gotovo pet desetljeća. Rođen u Sandomierzu, u Poljskoj, školovao se na Politehnici u Lavovu, nakon čega je radio na katastarskoj premjeri Južnog Tirola, Primorja i Ugarske. Na posjed Prandaua dolazi 1865. godine, no najprije u Donji Miholjac, a tri godine kasnije preselio se u Valpovo. Nakon umirovljenja 1912. godine vlastelinstvo će mu sve do smrti 24. 11. 1923. isplaćivati mirovinu.⁴⁵ Prema podacima iz osječkog tiska, sve gospodarske zgrade izvedene na vlastelinstvu u vrijeme dok je radio u Građevinskom uredu njegovo su djelo.⁴⁶ Samih projekata, međutim, vrlo je malo sačuvano, a i one koji su sačuvani potpisuje već spomenuti voditelj Građevinskog ureda August Lerch. Bez obzira na to tko im je autor, odreda je riječ o utilitarnim prizemnicama s pročeljima od fasadne opeke, katkad s drvenim rezbarenim trijemovima koje je stilski teško definirati.

Nove historicističke rezidencije obitelji Normann-Ehrenfels – osječka palača i lovački dvorac Jelengrad

Veze valpovačkih vlastelina s gradom Osijekom kao najvećim naseljem Slavonije i glavnim gradom Virovitičke županije, unutar koje se nalazio i teritorij vlastelinstva, od samih su početaka njegove povijesti bile iznimno čvrste. Poput drugih plemićkih veleposjedničkih slavonskih obitelji, i Prandaui su posjedovali kuću u Osijeku, u kojoj su boravili dok su obavljali poslove s osječkim trgovcima, odnosno dok su posjećivali razna društvena, kulturna, politička i vjerska događanja. Zemljište u samom središtu osječkog Gornjeg grada, u neposrednoj blizini kapucinskog samostana, na kojemu će niknuti buduća palača, prvi postosmanski valpovački vlastelin Petar II. Antun Hilleprand von Prandau kupio je već u lipnju 1725.,⁴⁷ samo četiri godine nakon što mu je vladar dodijelio vlastelinstvo. Na zemljištu će biti podignuta jednokatna zgrada,

^[1] HR-DAOS-476, knjige br. 1029 – 1090, Salarial-Tablelle 1856. – 1918.

^[2] Kao i svim ostalim svojim zaposlenicima. Pravo na mirovinu imale su i udovice službenika vlastelinstva. Podatak o smrti Vincenza Beera preuzet je iz isplatnih lista vlastelinstva.

^[3] Graf Normannscher Ingenieur Vinzenz Beer, Die Drau, br. 251 (6882), 4. studenoga 1910., str. 3.

^[4] Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 10.

^[5] Perčić, Lj. Nav. djelo, 2006., str. 130.

^[6] Bauthätigkeit in Frühjahr 1890., Die Drau, br. 103, 22. prosinca 1889., str. 3.

^[7] Palais Normann, Die Drau, br. 73., 24. lipnja 1890., str. 2.

^[8] Zur Bauthätigkeit, Die Drau, br. 72, 21. lipnja 1891., str. 3–4.

^[9] Palais Normann, Slavonische Presse, br. 125, 22. listopada 1891., str. 2.

popravljana 1809. godine,⁴⁸ koja će stajati do pred kraj 1889. godine, kada ju je grofica Marijana von Normann-Ehrenfels (1828. – 1891.), kćerka Gustava Prandaua, zajedno sa svojim sinovima, grofovima Gustavom Rudolfom Karlom Kasparom i Rudolfom Josephom von Normann-Ehrenfels, odlučila porušiti i na njezinu mjestu podići novu, raskošnu historicističku palaču⁴⁹ (kat. br. 3, 4, MLU). Gradnja i opremanje nove zgrade trajali su godinu i pol. Počeli su u lipnju 1890. godine,⁵⁰ a do lipnja 1891. godine uglavnom su bili gotovi.⁵¹ Krajem listopada iste godine konačno je izdana i dozvola za useljavanje.⁵²

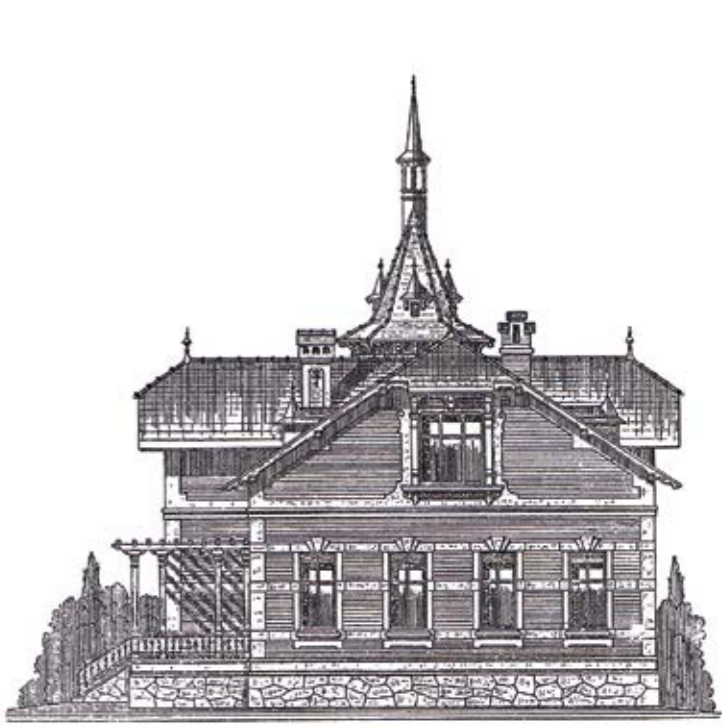
Sama palača ističe se kako reprezentativnošću pročelja tako i veličinom, a izvorno je imala i iznimno reprezentativnu opremu. Glavna zgrada, prema ulici, zamišljena kao stambeno-poslovni prostor, sadržavala je ukupno 693 četvornih metara prostora, a dvorišna zgrada (sa stajama, kolnicom, prostorijom za služinčad) još 595 četvornih metara.

Prostorna organizacija glavne zgrade bila je vrlo vješto riješena. Parter je sadržavao dva odvojena lokala, činovnički stan te kuhinju i nusprostorije, a prvi je kat bio rezerviran za vlasnike. Mramorne stepenice vodile su iz kolnog ulaza u predvorje na prvom katu, iz kojega se prelazilo u salon i blagovaonicu. U kutovima kuće nalazile su se sobe grofa Gustava Normanna (za kojega je, čini se, primarno palača i građena) i njegove majke. Uz spavaonice su bile vezane kupaonica i soba za slugu. Prostor namijenjen društvenom životu vlasnika bio je dakle centriran oko reprezentativnog predvorja prvoga kata kako bi bio lako dostupan. Sobe grofa i grofice, namijenjene vjerojatno sastancima s prijateljima i strankama, bile su okrenute trgu, a potpuno privatne prostorije (spavaće sobe, kupaonice) nalazile su se u dijelu zgrade okrenutom dvorištu. Sudeći prema opisima palače nakon njezina završetka, saloni su bili bogato tapetirani, svodova ukrašenih štukom.

Na izvedbi i opremanju palače Normannovi su zaposlili gotovo isključivo

Sl. 5. Wilhelm Carl Hofbauer, Projekt za lovački dvorac Jelengrad kod Petrijevaca, 1896.; Der Bautechniker, Beč, br. 17, 29. 4. 1898., 321.

osječke poduzetnike, nesumnjivo kako bi pomogli domaće gospodarstvo. Građevinske je radove tako izvodio graditelj Franz Wybiral, Josef Metzing stolarske, Anton Maulbeck kovačke, Antun Pšik limarske, Anton Erben slikarske te Adolf Heim staklarske. Tvrtko i obrtnici iz drugih gradova bili su angažirani samo na onim radovima za koje se nisu mogli pronaći majstori u Osijeku. Kiparske i klesarske radove izveo je Johann Nowotny (Novotny), Jerk & Schuschnitz tapetarske radove i ornamente na stropu, tvrtka Brausewetter iz Wagrama ornamente od terakote, a tvrtke Hartdmuth i Wienerberger Ziegelfabriks und Baugesellschaft peći i podno popločenje. S obzirom na kvalitetu izvedbe i prostranost palače, ne čudi da su ukupni troškovi njezine gradnje i opremanja iznosili čak 120.000 forinti.⁵³

Pročelja zgrade izvedena su u stilu talijanske rane renesanse, u to vrijeme najraširenijega stila stambene arhitekture historicizma. Ukrašena su ornamentima od terakote (friz, kapiteli, konzole, slijepa balustrada), a u središtu je glavnog pročelja postavljen, vezano uz salon, kameni balkon iznad kojega je zabat na kojemu je izvorno stajao grb obitelji.⁵⁴

Kako je dobro poznato, projektant je palače hrvatski arhitekt Josip Vancaš,⁵⁵ koji je u to vrijeme živio i radio u Sarajevu. Njegovo angažiranje na ovome projektu vjerojatno se može zahvaliti preporuci đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera. Naime, Strossmayer je od sredine 1880-ih godina u iznimno dobrim odnosima s Vancašem, kojega je angažirao na popravku lanterne katedrale i srednjovjekovnih zidova biskupskog sklopa u Đakovu, a osim toga, bio je fasciniran njegovom upravo završenom sarajevskom katedralom. Vancaša je stoga preporučio Osječanima 1889. godine za izradu projekta nove župne crkve.⁵⁶ Vjerojatno upravo pri posjetu Osijeku vezano uz taj projekt

^[10] Vancaš, J. Palais des Grafen Gustav Normann – Ehrenfels in Essegg (Slavonien). Der Bautechniker 12 (20. 3. 1896.), str. 209–210.

^[11] Isto. U sličnom je stilu, samo dakako znatno skromnije, s istim tipom prozorskih otvora, Vancaš projektirao svoju kuću u Sarajevu, a određene sličnosti pokazuje i palača obitelji Salom u istome gradu. Vancaš, J. Wohnhaus des behördlich autorisirten Civil-Architekten Josef von Vancas in Sarajevo. Der Bautechniker 44 (4. 11. 1898.), str. 911.

^[12] Ivanković, G. M. Josip Vancaš-Požeiški. Palača grofova Normann von Ehrenfels. U: Historicismizam u Hrvatskoj, knjiga 2. Zagreb : Muzej za umjetnost i obrt, 2000., str. 539.

^[13] Zum Baue der Oberstädter Pfarrkirche, Die Drau, br. 93, 17. studenoga 1889., str. 2.; Damjanović, D. Neogotička arhitektura u opusu Josipa Vancaša : radovi u Italiji, Hrvatskoj i Sloveniji. Prostor 22(2014), 2 (48), str. 255.

^[14] Kako potvrđuje okolnost da su zajedno putovali Dalmacijom 1903. godine. Starine, Obzror, br. 63, 17. ožujka 1902., str. 3.

^[15] Vancaš, J. Nav. djelo, 1896., str. 209–210. Isto i u: Holjac, J. Palača grofa Gustava Normanna-Ehrenfelskog u Osijeku. Vestii društva inžinira i arhitekta 2 (15. 2. 1897.), str. 15–16.

^[16] Chvala, J. Milenijska izložba u Budimpešti. Vestii društva inžinira i arhitekta 5 (15. 7. 1896.), str. 71–73.

^[17] Gräfin Marianne Normann-Ehrenfels†, Slavonische Presse, br. 133, 10. studenog 1891., str. 1–2.

^[18] Rudolfov je posjed obuhvaćao 2/3 teritorija nekadašnjeg vlastelinstva budući da je otkupio 1/3 posjeda od svoje sestre. Die Theilung der Prandau'schen Herrschaft, Slavonische Presse, br. 64, 31. svibnja 1892., str. 2; Čuržik, V. Nav. djelo, 1999., str. 42–60.

Vancaš i dolazi u kontakt s obitelji Normann, koja ga potom angažira na gradnji svoje nove palače. Kako su Normanni bili u bliskim odnosima s odvjetnikom Dragutinom Neumannom (Neumann je 1890-ih upravljao ekonomijom vlastelinstva),⁵⁷ ne čudi da će i on 1895. godine povjeriti svoju palaču u nedalekoj (tada) Kapucinskoj ulici istome arhitektu.

Palača Normann pripada skupini iznimno rijetkih osječkih građevina druge polovice 19. stoljeća čiji su projekti objavljeni u uglednim arhitektonskim časopisima njemačkog govornog područja. Nesumnjivo inicijativom samog arhitekta Vancaša, koji si je gradio imidž objavama projekata u srednjoeuropskom arhitektonskom tisku, ugledni bečki časopis *Der Bautechniker* objavio je u ožujku 1896. godine projekt za pročelje i tlocrte palače, kao i kratak, no vrlo informativan tekst o njezinoj gradnji.⁵⁸ Nadalje, projekti za palaču bili su izloženi i na Milenijskoj izložbi u Budimpešti u hrvatskom Umjetničkom paviljonu, zajedno s projektom za kuću Dragutina Neumanna.⁵⁹

Nova palača neće dugo služiti svojim graditeljima. Samo dva tjedna nakon što je izdana dozvola za useljavanje, 8. studenoga 1891. godine umire grofica Marijana von Normann-Ehrenfels.⁶⁰ Već sljedeće godine uslijedit će (ponovna) podjela Valpovačkog vlastelinstva na dva dijela. Palaču u Osijeku te istočne i južne dijelove posjeda (oko 1/3 teritorija) dobiva Gustav Normann, čime se stvara posebno Bizovačko vlastelinstvo, a ostatak posjeda oko Valpova pripao je njegovu bratu Rudolfu.⁶¹ Osječka palača, građena primarno kako bi služila Gustavu Normannu i njegovoj majci, ostaje time bez jednoga stanara, a ubrzo će i potpuno promijeniti vlasnike. Već 1898. godine prodana je Austro-ugarskoj banci, koja je u njoj odmah potom otvorila svoju osječku filijalu. Sudeći po okolnosti da ju je Gustav Normann prodao za 112.000 forinti, dakle za

manji iznos od onoga koji je utrošen u gradnju i opremanje,⁶² može se pretpostaviti da su ga na taj potez nagnali visoki troškovi održavanja palače, a vjerojatno i potrebe pokrivanja novih građevinskih investicija.

Vlasnik Bizovačkog vlastelinstva podigao si je naime 1896. godine novi raskošni lovački dvorac nedaleko od sela Petrijevaca, prozvan Jelengrad (kat. br. 5, MLU). Sagrađen je između travnja⁶³ i kolovoza spomenute godine prema projektu poznatog osječkog graditelja Wilhelma Carla Hofbauera. I na njegovoj su izvedbi odreda bili angažirani osječki majstori – Friedrich Elblinger izveo je limarske, Hirt stolarske, a tvrtka Nagy & Walter kovačke radove. Slikovita građevina sagrađena u gustoj šumi, odmah uz rijeku Dravu, u suterenskim je prostorima sadržavala kuhinju, ostavu i druge prostore za sluge. U prizemlju se nalazio prostrani stan za vlasnika, a na katu tri prostorije za goste, dvije za šumara te velika zajednička blagovaonica (prostorija za doručak). Dvorac je građen kako bi se u njemu ugostili lovci iz Beča i drugih dijelova Monarhije.⁶⁴ Pročelja raščlanjenih u stilu njemačke renesanse (kako su se izrazili autori tekstova u osječkim dnevnim novinama, „Mehr altdeutsch als modern...“),⁶⁵ dvorac je predstavljao iznimno djelo kasnog historizizma pa ne čudi da je i njegov projekt objavljen u uglednom bečkom časopisu *Der Bautechniker*,⁶⁶ a i zagrebački su dnevni listovi u više navrata izvještavali o njegovoj gradnji.⁶⁷ Sačuvane fotografije građevine pokazuju kako je Jelengrad najmanje jedanput bio pregrađen – dodana mu je jedna kvadratična kula, a čini se i još jedna etaža. Danas, nažalost, od tog dvorca nije ostalo ništa. Opljačkan je u postratnom metežu 1919. godine, nakon čega ga od brata kupuje Rudolf Normann.⁶⁸ Srušen je u potpunosti 1932. godine, u vrijeme kada mu je vlasnik bila tvrtka Neuschloss.⁶⁹ Nakon prodaje Jelengrada Gustav Normann odselio se u dvorac Premstätten kod Graza u Štajerskoj.⁷⁰

^[1] Das Palais Normann, Die Drau, br. 50 (4537), 28. travnja 1898., str. 3; Das gräflich Normann'sche Palais, Die Drau, br. 51 (4538), 1. svibnja 1898., str. 5–6.

^[2] Bau eines Jagdschlusses in Petrievec, Die Drau, br. 43, 12. travnja 1896., str. 5.

^[3] Das gräflich Normann'sche Jagdschloß, Slavonische Presse, br. 165, 19. srpnja 1896., str. 3; Das Jagdschloß des Grafen Gustav Normann-Ehrenfels, Die Drau, br. 91, 4. kolovoza 1896., str. 4.

^[4] Isto.

^[5] Hofbauer, W. C. Jagdschloss „Jelengrad“ in Petrijevec, Der Bautechniker 17 (29. 4. 1898.), str. 321–322., ilustracija i na stranici 323.

^[6] Bau eines Jagdschlussen in Petrievec, Agramer Zeitung, br. 85, 13. travnja 1896., str. 5.; Jelengrad, Obzor, br. 180, 6. kolovoza 1896., str. 1.; Jagden auf Schloß Jelengrad, Agramer Zeitung, br. 195, 26. kolovoza 1896., str. 5.

^[7] Obad Šćitaroci, M.; Bojanić Obad Šćitaroci, B. Nav. djelo, 1998., str. 180–181; Čuržik, V. Nav. djelo, 1999., str. 50–57.

^[8] J.-i, Srušen vlastelinski dvorac Jelengrad, Jutarnji list, br. 7451, 27. listopada 1932., str. 10.

^[9] Najcer Sabljak, J. Nav. djelo, 2012., str. 44–45. Za podatke o seljenju u Premstätten zahvaljujem prof. Silviji Lučevnjak.

^[10] Isto, 45. Pogledati službene popise veleporozovnika u Virovitičkoj županiji: Oglas, Narodne novine, br. 35, 12. veljače 1902., str. 1.; Oglas, Narodne novine, br. 10, 14. siječnja 1903., str. 1.

^[11] HR-DAOS-476. Zbirka projekata.

^[12] Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku, Zbirka planova valpovačkog dvorca.

^[13] Schloßbau in Valpovo, Die Drau, br. 123, 2. lipnja 1914., str. 3.

Sl. 6. Stefan (István) Möller, Projekt za restauriranje dvorca u Valpovu (nerealizirano), perspektivni prikaz, oko 1917.; Muzej Valpovštine, Valpovo

Sl. 7. Stefan (István) Möller, Projekt za restauriranje dvorca u Valpovu (nerealizirano), perspektivni prikaz, oko 1917.; Muzej Valpovštine, Valpovo

Nerealizirane obnove valpovačkog dvorca 1901. – 1917.

Dok se, sudeći prema prodaji palače u Osijeku, Bizovačko vlastelinstvo Gustava Normanna krajem 19. stoljeća suočavalo s financijskim problemima, Valpovačko vlastelinstvo njegova brata Rudolfa daleko je bolje stajalo. Prema službenim poreznim izvješćima Virovitičke županije, valpovački je vlastelin po iznosu poreza koji je plaćao bio na drugome mjestu u ovoj županiji, odmah iza donjomiholjačkih vlastelina.⁷¹

Ne čudi stoga da je Rudolf Normann pokrenuo u Valpovu niz graditeljskih pothvata, velik dio kojih će spletom okolnosti ipak ostati nerealiziran. Čini se tako da su ostali nerealizirani projekti uglednog bečkog arhitekta Heinricha Adama iz 1901. godine za nova raskošna neorenesansno-neobarokna ulazna vrata vrta dvorskog kompleksa od kovanoga željeza te za dogradnju nove terase i hodnika na dvorcu⁷² (kat. br. 115, 116, DAOS).

Ostat će nerealizirani i projekti arhitekta Istvána (Stefana) Möllera za temeljitu pregradnju i dogradnju dvorca nastali između 1914. i 1917. godine⁷³ (kat. br. 18, 19, MSO). Iako su uoči rata u lipnju 1914. godine osječke novine javile kako Rudolf Normann planira rušenje starog i gradnju novoga dvora u Valpovu, i to troškovima od golemih 3 milijuna kruna,⁷⁴ projektima je bila predviđena „samo“ opsežna restauracija srednjovjekovnog dijela dvorca, gradnja novoga tornja iznad ulaznog dijela dvorske kapele te dogradnja triju etaža iznad stare srednjovjekovne kule. Möller je također projektirao temeljitu pregradnju južnog, glavnog stambenog i reprezentativnog krila dvorca, no ponajprije u unutrašnjosti i dvorišnom dijelu gradnjom novog neobaroknog stubišta i prekrojavanjem postojećih prostorija. Da je realiziran, projekt bi pretvorio dvorac u slikovitu kasnohistoricističku građevinu, no i uništio dio povijesne slojevitosti. Rat, a ubrzo potom devalvacija krune i teška gospodarska

situacija zaustavit će njegovu realizaciju.

Dok su do početka 20. stoljeća valpovački vlastelini na svojim građevinskim projektima angažirali gotovo isključivo ili inženjere vlastelinstva ili lokalne osječke, odnosno hrvatske arhitekte, Rudolf Normann odlučio se okrenuti bečkim i budimpeštanskim projektantima. Izbor Möllera ne čudi budući da je taj arhitekt bio iznimno popularan među slavonskim visokim plemstvom. Grofovi Eltz povjerali su mu tako gradnju kapele Gospe od Hrasta u Vukovaru,⁷⁵ a Nuštarsko vlastelinstvo grofova Khuen-Belassy nadogradnju dvorca i kapele.⁷⁶ Konačno, obitelj *Mailáth*, vlasnik vlastelinstva u Donjemu Miholjcu, rodbinski povezana s Normannima, angažirala je na samom početku 20. stoljeća ovoga arhitekta na gradnji neogotičkog dvorca u tome mjestu (1905. – 1914.), posljednjeg monumentalnog primjera rezidencijalne plemićke arhitekture u Hrvatskoj.⁷⁷ Slavonsko visoko plemstvo bilo je općenito ključni protagonist transfera ideja na polju arhitekture s područja Ugarske na područje Hrvatske u 19. i početkom 20. stoljeća, primarno zbog rodbinskih veza s ugarskim visokim plemstvom te, učestalo, posjedovanja nekretnina u urbanim centrima Ugarske. Određenu ulogu u „sklonosti“ projektantima iz Ugarske zasigurno je imala i njihova politička orijentacija – odreda se radilo o unionistima, odnosno pobornicima ideje o što užim vezama Hrvatske s Ugarskom.

I Rudolf Normann bio je u iznimno dobrim odnosima s najčuvenijim unionističkim banom Dragutinom Khuen-Héderváryjem, što, između ostalog, pokazuje okolnost da je ban bio kum njegova sina.⁷⁸ Zanimljivo je da je usprkos tome zadržao vrlo prisan odnos i s njegovim velikim protivnikom, biskupom Strossmayerom, koji ga je često posjećivao u Valpovu.⁷⁹

Sakralna arhitektura na području Valpovačkog vlastelinstva u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća

Ukidanjem feudalizma prestaje intenzivna građevinska djelatnost Valpovačkog vlastelinstva na području sakralne arhitekture. Broj novih sakralnih građevina nakon 1850., u odnosu na situaciju iz prve polovice 19. stoljeća, naglo se smanjuje. Gustav Prandau i Rudolf Normann nastavili su, međutim, i dalje pomagati gradnju i opremanje crkva i kapela.

Primjer crkve u Šagu, podignute 1852. godine, jasno pokazuje kako su se i nakon revolucionarnih prevrata 1848./1849. godine barokno-klasicistički obrasci održali u sakralnoj arhitekturi vlastelinstva. Sličnih je stilskih osobina bila po svoj prilici i starija crkva u Veliškovcima, podignuta 1854.

 75 Karač Z. Urbanistički razvoj i arhitektonska baština Vukovara od baroka do novijeg doba (1687 – 1945). U: Vukovar, vjekovni hrvatski grad na Dunavu. Zagreb : Nakladna kuća „Dr. Feletar“, 1994., str. 287.

 76 Vučetić, R.; Haničar Buljan, I. Nuštar : Dvorac Khuen-Belassy. Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 2012., str. 14, 21–22, 165, 167–168.

77 Obad Šćitaroci; M. Bojanić Obad Šćitaroci, B. Nav. djelo, 1998., str. 132–139.

78 Ban kao kum, Narodne novine, br. 110, 15. svibnja 1894., str. 3.

79 Bischof Strossmayer, Die Drau, br. 101 (4591), 25. kolovoza 1898., str. 3.

80 Danhelovsky, A. Nav. djelo, 1885., str. 33.

81 HR-DAOS-476. Zbirka projekata.

82 Großartige Spende, Agramer Zeitung, br. 79, 7. travnja 1881., str. 2.; Velikodušan dar preuzvišenoga gosp. baruna Prandaua, Narodne novine, br. 78, 6. travnja 1881., str. 2.

83 Valpo (Slavonien); Bau einer neuen Kirche. Der Bautechniker 37 (13. rujna 1901.), str. 856.; Blagoslov župne crkve u Veliškovcima. Vjesnik Županije virovitičke 21 (1. 11. 1902.), str. 191.

84 Kuhač, F. K. Nav. djelo, 1876., str. 9.

85 Kada i kako su kapucini došli u Osijek, Hrvatski list, br. 27 (2781), 27. siječnja 1929., str. 11.

86 Dank-und Freuden-Ruf aus Essekl, Die Drau, br. 15, 22. veljače 1872., str. 3.

87 Živaković Kerže, Z.; Jarm, A. Župna crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku. Osijek, 1995., str. 54.

88 Prema spomen-natpisu na hrvatskom jeziku na pročelju kapele.

89 Dokumentacija o opremanju kapele u: HR-DAOS-476, kut. br. 1690., Bauamt, 1878. – 1880.

90 Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 95.

godine,⁸⁰ a znakovito je da i projekt za novu crkvu u istom selu iz 1875. godine⁸¹ sadržava brojne elemente koji ga vezuju uz barokni klasicizam (prostorno ustrojstvo, izgled tornja). Tek po obliku visokih, polukružno završenih prozora naslućuje se utjecaj romantičarskog *Rundbogenstila* u stilskom rješenju ove građevine. Isto se može reći i za realiziranu i do danas očuvanu župnu crkvu u Josipovcu, podignutu 1881. godine zahvaljujući velikom daru Gustava Prandaua od 6.350 forinti.⁸²

Uz josipovačku, jedina veća župna crkva koju je vlastelinstvo pomoglo podići u tom vremenu jest nova veliškovačka (kat. br. 7, MLU), koja je ujedno po svom arhitektonskom rješenju i najzanimljivija. Građena je 1901./1902. godine troškovima od znatnih 60.000 kruna prema projektu Josipa Vancaša⁸³ i najznačajniji je primjer historicizma u sakralnoj arhitekturi vlastelinstva. Jednobrodna jednotoranjska građevina podignuta je u neorenesansnom stilu, koji je u to vrijeme Vancaš najčešće koristio pri projektiranju svojih sakralnih zdanja, i iznimno podsjeća na nešto kasnije (1909.) realiziran projekt za župnu crkvu u Bosanskom Brodu istoga arhitekta.

Prandauovi pa Normanni pomagali su i crkve izvan teritorija vlastelinstva, ponajprije u osječkom Gornjem gradu. Osobito su bili usko povezani s osječkim kapucinima, dijelom stoga što su početkom 18. stoljeća ti redovnici opsluživali i valpovačku župu,⁸⁴ a vjerojatno i zato što je u neposrednoj blizini kapucinskog samostana u središtu Gornjeg grada podignuta palača obitelji Hilleprand von Prandau. Ne čudi dakle što je 1857. godine Gustav Prandau zajedno s članovima obitelji Pejačević i Adamović podigao novi neogotički kor u crkvi,⁸⁵ a potom je 1872. godine darovao crkvi orgulje, rad osječkog majstora Lorenza Fabinga.⁸⁶ Nadalje, Normannovi su se aktivno uključili i u podizanje nove gornjogradske župne crkve svetih Petra i Pavla, kojoj su poklonili tri figurativna vitraja u svetištu.⁸⁷

Druga polovica 19. stoljeća vrijeme je i kada vlastelinstvo podiže ili restaurira niz grobnih kapela. U samome Valpovu Gustav Prandau temeljito je tako 1860. godine restaurirao obiteljsku grobnu kapelu svetog Roka, koju je podigao njegov otac Josef Ignaz 1796. godine kao zavjetnu građevinu zbog poštede od kuge koja je izbila u Srijemu.⁸⁸ Dogradio joj je kriptu i dijelom modificirao pročelja u stilu oblog luka (*Rundbogenstilu*). Na mjesnom groblju podignuta je pak 1880. godine slikovita neogotička kapela Uzvišenja svetog Križa, opremljena palom uglednog mađarskog slikara Károlya Jakobeya.⁸⁹

Nakon što je unuk baruna Gustava Prandaua, grof Rudolf Normann, 1903. godine kupio Podgoračko vlastelinstvo,⁹⁰ na najvišoj točki podgoračkog

grobља podigao je Pavlu Pejačeviću, posljednjem podgoračkom grofu, i njegovoj supruzi, svojoj tetki Alvini, rodenoj Hilleprand von Prandau, reprezentativnu neoklasicističku kapelu od kvalitetnog mramora i granita. Izveo ju je 1909. godine pod nadzorom osječkog graditelja Paula Wranke bečki majstor Eduard Hauser, koji je u Osijeku imao filijalu svoje tvrtke.⁹¹ Zanimljivo je napomenuti da se grobnica gotovo potpuno istoga rješenja može naći i u samome Beču (i također ju je izvela tvrtka Hauser), na groblju u Hietzingu, u neposrednoj blizini Schönbrunna, a podigla ju je obitelj Weiler.

Druga grobna kapela koju je Rudolf Normann namjeravao podići, a koja ujedno predstavlja i najambiciozniji sakralni projekt iz vremena njegova upravljanja vlastelinstvom, nova obiteljska grobnica u Valpovu, ostat će nerealizirana. Njezin projekt povjeren je već spomenutom omiljenom arhitektu slavonskih veleposjednika Istvánu Mölleru, koji je projektirao neorenesansnu građevinu čiji tlocrt podsjeća na grčki križ s tim da su njegovi poprečni kraci transformirani u svetište, odnosno apsidu. Iznad središnjeg prostora kapele uzdizala bi se visoka kupola s lanternom. Projekti za kapelu datirani su 26. rujna 1914. godine, dakle izrađeni su u trenutku kada je već počeo Prvi svjetski rat pa njihova realizacija nije mogla početi.⁹² Nije jasno da li je trebala zamijeniti postojeću kapelu svetog Roka ili biti podignuta na nekoj drugoj lokaciji.

Zaključak

Kraj Prvog svjetskog rata označio je ujedno kraj velikih graditeljskih projekata na području Valpovačkog vlastelinstva. Iako se vlastelinstvo 1919. ponovno povećalo nakon što je Rudolf Normann od brata Gustava kupio Bizovačko vlastelinstvo, gospodarske prilike ovoga prostranoga posjeda u sljedećih su se nekoliko godina izrazito pogoršale. Završetkom agrarne reforme 1934. godine vlastelinstvo je izgubilo još jedan dio zemljišta te se od tada bavilo isključivo prodajom drva. U potpunosti je nestalo dolaskom komunista na vlast 1945. godine.⁹³

Vrijeme neposredno nakon Prvog svjetskog rata obilježeno je polaganim uništavanjem postojeće graditeljske baštine vlastelinstva – 1919. godine opljačkani su dvorci u Bizovcu i Jelengradu, a sve se više zapuštaju i brojni drugi objekti po vlastelinstvu. Proces će kulminirati nakon 1945. godine, kada dvorac i cijeli posjed u Valpovu prelaze u državne ruke i kada je dio inventara ove prostrane plemićke rezidencije stradao što zbog vandalizma, što zbog nekvalitetno provedenih zahvata.⁹⁴

^[1] Damjanović, D. Grobna kapela grofa Pavla Pejačevića u Podgoraču. Našički zbornik 7(2002.), str. 221–229.

^[2] Muzej Slavonije, Povijesna zbirka, inv. br. 377–387.

^[3] Karaman, I. Nav. djelo, 1962., str. 100–107.

^[4] Istraživanja za ovaj rad sufinancirali su Hrvatska zaklada za znanost projektom br. 4153, Croatia and Central Europe: Art and Politics in the Late Modern Period (1780 – 1945) te Sveučilište u Zagrebu potporom Hrvatska likovna baština od baroka do postmoderne – umjetničke veze, import umjetnina, zbirke.